

ΜΑΡΙΑΣ ΝΕΓΡΕΠΟΝΤΗ-ΔΕΛΙΒΑΝΗ
Καθηγήτριας ΑΒΣΘ

Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΣΤΕΛΕΧΩΝ*

* Σεμινάριο που έγινε ύστερα από πρόσκληση της ΙΟΔ-ΕΕΔΕ την 25.4.1985.

Η χαρά, από την πρόταση που μου έγινε, να μιλήσω για την ΙΟΔ-ΕΕΔΕ μετριάστηκε, αποφασιστικά, όταν συνειδητοποίησα ότι το θέμα που μου είχε υποδειχθεί εμφάνιζε σαφέστατα μια προβληματική πλευρά, αλλά δεν διακρινόταν ταυτόχρονα και κάποια εφικτή λύση του, βραχυχρόνια, μεσοπρόθεσμα ή έστω μακροχρόνια. Ακόμη, η πλευρά του προβλήματος είχε συγκεντρώσει ήδη την προσοχή των διαφόρων φορέων, που σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με την οικονομική εκπαίδευση, έτσι που είχαν επιχειρηθεί προσπάθειες ανάλυσης και προτάσεις λύσεών του. Ο κίνδυνος, λοιπόν, να υποκύψω στον πειρασμό της επανάληψης διαπιστώσεων, που έγιναν στο παρελθόν, όσο κι αν επιθυμώ να το αποφύγω, φαίνεται ως ένα βαθμό αναπότρεπτος: το ίδιο, και ο κίνδυνος να επιδοθώ σε μια στείρα περιγραφή του τεθέντος προβλήματος, χωρίς όμως απ' αυτήν να προκύπτει και η λύση ή κάποιες δυνατές λύσεις.

Μη έχοντας εναλλακτικές επιλογές, αφού δέχθηκα την πρόσκληση να μιλήσω, απόψε, αποφάσισα, τελικά, να στραφώ προς ορισμένες πλευρές του όλου θέματος, που, απ' όσο μπορώ να γνωρίζω, δεν έχουν ως τώρα αρκετά διερευνηθεί, να περιχαρακώσω ένα χώρο προβληματισμού, στον οποίο τα νέα στοιχεία θα είναι κυρίως οι προσπάθειες συσχετισμού ανάμεσα σε διάφορες μεταβλητές, να αγγίξω μόνο κάποιες πιθανές διεξόδους λύσεων και να ενθαρρύνω τη μετέπειτα συζήτηση, που αναμένω ότι θα μπορέσει να προσφέρει πολλά.

Ι. Ποιο είναι το πρόβλημα;

Από τότε, που μου ζητήθηκε αυτή η ομιλία, κι αφού είχα μια ενδιαφέρουσα και κατατοπιστική συζήτηση, σχετικά, με τον Πρόεδρο, κ. Χατζάρα, και τον κ. Σουρουμάνη, είχα, αρχικά, την εντύπωση ότι το πρόβλημα είναι ξεκάθαρο, έστω κι αν είναι πολυδιάστατο, κι ότι μέσα απ' την εμβάθυνσή του θα είναι δυνατό να υφανθούν κάποιες λύσεις του.

Όμως, το πρόβλημα δεν είναι καθόλου ξεκάθαρο, όπως θα το αποδείξω και ακριβώς γι' αυτό δεν είναι δυνατή και η εξεύρεση λύσεων, έστω και στο θεωρητικό επίπεδο. Αντίθετα, στον τομέα αυτό, πιστεύω ότι μιλούμε για πολλά ασύνδετα, αναμεταξύ τους, θέματα, κατηγορούμε διάφορους φορείς, ανάλογα με το ποια είναι η εκάστοτε τοποθέτησή μας, και αναζητούμε

λύσεις, εκεί όπου αποκλείεται να υπάρχουν, αφού δεν έχουμε σαφώς οριοθετήσει, προηγούμενα, το πρόβλημα.

Το γενικότερο πρόβλημα είναι «η εκπαίδευση οικονομικών στελεχών», κι αυτό, ειδικότερα, μπορεί να αναλυθεί ως εξής:

1. Τι μπορεί να περιμένουν οι επιχειρήσεις, όταν προσλαμβάνουν απόφοιτους οικονομικών σχολών απ' αυτούς:

—Την επαρκή γνώση γενικών (κυρίως) θεωρητικών ή πρακτικών (κυρίως) εννοιών, ή και τα δύο;

—Την απόκτηση, ήδη, απ' αυτούς και κατά το διάστημα των σπουδών τους, κάποιας εξειδίκευσης (πέρα από τη γενικότερη ειδικότητα, που περιλαμβάνεται κάτω από το πτυχίο της οποιασδήποτε οικονομικής σχολής), όπως του κοστολόγου, του μανάτζερ, του λογιστή κ.ά.;

—Τη δυνατότητα εκ μέρους τους εμπλουτισμού της επιχείρησης με νέες ιδέες, που να είναι το αποτέλεσμα επαναστατικών συνδυασμών παλαιότερων και νεότερων γνώσεων, οι οποίες έχουν υποστεί ώριμη αφομοίωση;

—Την τριβή, από τη μεριά τους, με συγκεκριμένες εμπειρίες, με την εφαρμογή μεθόδων παραγωγής, κοστολόγησης ή διάθεσης προϊόντων, που να έχει απαιτηθεί, κατά το διάστημα της φοίτησής τους σε ανώτατη οικονομική σχολή;

Θα ριψοκινδυνεύσω τις ακόλουθες προσπάθειες απαντήσεων, στα παραπάνω τέσσερα μερικότερα ερωτήματα του γενικότερου ερωτήματος, σχετικά με το τι περιμένουν οι επιχειρήσεις, όταν προσλαμβάνουν απόφοιτους οικονομικών σχολών:

—λίγο απ' όλα αυτά τα παραπάνω

—νέους, που να είναι εξελίξιμοι και σε θέση να διδαχθούν, σε μικρό σχετικά χρονικό διάστημα, ο,τι ειδικότερα και πιο συγκεκριμένα χρειάζεται η επιχείρηση

—στελέχη, που με τις εξαιρετικές τους ικανότητες, τις πρωτότυπες ιδέες τους και την εφευρετικότητά τους θα είναι σε θέση να δώσουν νέα πνοή στην επιχείρηση.

Αν εξαιρέσουμε ένα πολύ περιορισμένο αριθμό επιχειρήσεων, ο οποίος στο βορειοελλαδικό χώρο μπορεί και να είναι, ακόμη, αναλογικά χαμηλότερος από τον αντίστοιχο στην περιοχή της πρωτεύουσας, που είναι σε θέση να εμφανίσει φωτογραφίες, με τα ακριβή προσόντα των νέων, που προσλαμβάνει, για τη σωρεία των υπολοίπων επιχειρήσεων, φοβάμαι ότι ισχύει η πρώτη μου αρκετά ασαφής και συγκεκριμένη απάντηση, ότι δηλαδή αυτές περιμένουν λίγο απ' όλα από τους νεοπροσλαμβανόμενους, δηλαδή το να διαθέτουν γενικές θεωρητικές και πρακτικές γνώσεις, το να έχουν κάποια συγκεκριμένη εξειδίκευση, πέρα από το οικονομικό τους πτυχίο, το να είναι

εξελίξιμοι και προσαρμόσιμοι και το να έχουν, επιπλέον, και ικανότητες νεωτεριστή, έτσι που να δώσουν μια ώθηση, προς τα μπρος, στην επιχείρηση». Αν και οι παραπάνω, αυτές, απαιτήσεις μπορεί να φαντάζονται ως μεγαλεπίβολες και εντυπωσιακές, στην πραγματικότητα, εντούτοις, δεν πρόκειται καν περί απαιτήσεων, σαφών και συγκεκριμένων ενώ, από την άλλη μεριά, σχεδόν οποιοσδήποτε απόφοιτος μιας οικονομικής σχολής, είναι σε θέση, χωρίς να μπορεί ευθέως να κατηγορηθεί ότι ψεύδεται, να δηλώσει ότι διαθέτει «λίγο απ' όλες αυτές τις ομιχλώδεις αρετές» που απαιτούν απ' αυτόν οι επιχειρήσεις ... λίγο απ' όλα και τίποτε αυστηρά οριζόμενο.

Αυτό, λοιπόν, θα είναι και το πρώτο μας συμπέρασμα, του οποίου η εξαγωγή είναι απαραίτητη για τη συνέχεια της ανάλυσης: «Η ζήτηση εργασίας είναι ασαφής, ενθαρρύνει σε μεγάλο βαθμό τη μερική ή πολύπλευρη ετεροαπασχόληση των προσλαμβανόμενων, δεν τους διαχωρίζει αρκετά από αποφοίτους αντίστοιχων μέσων ή τεχνικών σχολών, και το σπουδαιότερο δεν τους εξαναγκάζει σε αναβάθμιση των σπουδών τους, αφού η ποσότητα και η ποιότητα των γνώσεών τους δεν αποτελεί προσδιοριστικό παράγοντα του επίπεδου ανεργίας, αλλά ούτε τους ωθεί και σε εξειδίκευση.

Τα αίτια, συνεπεία των οποίων το περιεχόμενο της ζήτησης αποφοίτων οικονομικών σχολών ήταν, και εξακολουθεί να είναι απροσδιόριστο, συζητήσιμο, μη εξειδικευμένο, δραπραγματεύσιμο και εναλλακτικό είναι πολυάριθμα και πολυσύνθετα, έτσι που να χρειάζεται να παραπέμψω σχετικά σε προηγούμενες μελέτες μου και ειδικότερα στο βιβλίο περί «Προβληματικής Ελληνικής Βιομηχανίας». Πολύ, συνοπτικά, αρκεί νομίζω να υπογραμμίσω ότι η ανεπαρκής, γενικά, βιομηχανική, ανάπτυξη, στον τόπο μας, που διαπιστώνεται με βάση σωρεία δεικτών, και που εκφράζεται με τις χρόνια υποτονικές βιομηχανικές επενδύσεις, όπως και με τη χαμηλή συμμετοχή της βιομηχανικής απασχόλησης και του βιομηχανικού προϊόντος, μέσα στα αντίστοιχα δύο συνολικά μεγέθη, τέλος, με τη συντριπτική επικράτηση των παραδοσιακών επιχειρήσεων, μέσα στις συνολικές, αποτελεί την ευρύτερη εξήγηση της ιδιάζουσας φύσης της ζήτησης οικονομικών στελεχών από τις επιχειρήσεις.

Η προσφορά λοιπόν ανταποκρίνεται γενικά στο σκέλος της ζήτησης, προετοιμάζοντας αποφοίτους οι οποίοι ξέρουν λίγο απ' όλα και τίποτε σε βάθος, μπορούν να απασχοληθούν, κατά περίπτωση εδώ ή εκεί σε μια επιχείρηση, χωρίς ο υψηλός βαθμός εξειδίκευσής τους να δημιουργεί προβλήματα προσαρμοστικότητάς τους, χωρίς ακόμη ο υψηλός βαθμός εξειδίκευσής τους να ενθαρρύνει το ποσοστό ανεργίας, ιδιαίτερα σε περιόδους οικονομικής ύφεσης.

Κάτω, λοιπόν, από ένα τέτοιο πρίσμα, που κατά τη γνώμη μου είναι και το μόνο ορθολογικό, προκειμένου να εξετάσουμε το γενικότερο πρόβλημα της εκπαίδευσης οικονομικών στελεχών. στον τόπο μας, είναι λάθος να

κατακρίνουμε την έλλειψη ή ανεπάρκεια εξειδικευμένης εκπαίδευσης: γιατί, μια τέτοια οικονομική εκπαίδευση είναι το προϊόν μιας εκβιομηχάνισης, που σαράννει τα πάντα στο διάβασμα της, για να επιβληθεί τελικά σε ολόκληρη την οικονομία, δημιουργώντας και υπαγορεύοντας στην τελευταία, τις ολοένα και πιο εξειδικευμένες ανάγκες της σε εργατικό δυναμικό. Αλλά κάτι τέτοιο δεν έγινε στην ελληνική οικονομία: γι' αυτό, και αποτελεί κατά τη γνώμη μου «σχήμα πρωθύστερο» το να διαπιστώνουμε με συντριβή, απαγοήτευση ή και έκπληξη, την αδυναμία των οικονομικών σχολών, να προσφέρουν σαφώς και αυστηρά εξειδικευμένο προσωπικό, στις επιχειρήσεις: προς το παρόν, οι οικονομικές σχολές κάνουν άριστα, που δε δίνουν ιδιαίτερη προσοχή στα «ποικιλόμορφα παράπονα» των επιχειρήσεων, γιατί αν τα λάβαιναν σοβαρά υπόψη, μέχρι σημείου να μεταβάλλουν τον αρκετά γενικής κατεύθυνσης προσανατολισμό τους, σε πραγματικά εξειδικευμένο, το άμεσο αλλά και πιο μακρόχρονο αποτέλεσμα, που κάτι τέτοιο θα είχε, θα ήταν η κατακόρυφη αύξηση του ποσοστού ανεργίας ανάμεσα στους αποφοίτους οικονομικών σχολών. Ας προσθέσω ακόμη ότι με τις παρούσες συνθήκες, που επικρατούν στα ΑΕΙ, θα ήταν και πρακτικά αδύνατη η υλοποίηση ενός τέτοιου στόχου, λόγω αδυναμίας εξεύρεσης όλων των απαιτούμενων ειδικοτήτων σε διδακτικό προσωπικό. Γιατί, θα πρέπει να είναι γνωστό, πως ολοένα και περισσότερες προκηρύξεις νέων θέσεων ΔΕΠ, από τα διάφορα ΑΕΙ της χώρας, παραμένουν στείρες λόγω έλλειψης υποψηφίων.

2. Η ποιότητα των αποφοίτων οικονομικών σχολών έχει πρόσφατα επιδεινωθεί;

Το ερώτημα αυτό μπορεί πιστεύω να υπαχθεί στο γενικότερο πρόβλημα, που απόψε εξετάζουμε και που είναι η εκπαίδευση οικονομικών στελεχών. Η σχέση του με το προηγούμενο ερώτημα, του τι δηλαδή μπορούν να περιμένουν οι επιχειρήσεις, όταν προσλαμβάνουν αποφοίτους οικονομικών σχολών, είναι όχι μόνο εμφανής, αλλά και συμπληρωματική.

Αν και αναμένω αντιρρήσεις, έντονες ή και πολύ έντονες, κατά τη συζήτηση που θα ακολουθήσει, έχω ήδη δώσει την απάντηση στο προηγούμενο ερώτημα. Σύμφωνα μ' αυτήν, οι επιχειρήσεις δεν περιμένουν (εκτός από ελάχιστες ανάμεσά τους) αυστηρά εξειδικευμένους αποφοίτους οικονομικών σχολών. Περιμένουν, όμως, όλα τα υπόλοιπα, τα οποία προϋποθέτουν μια ποιότητα εκπαίδευσης, που να είναι σε θέση να τα εξασφαλίσει. Περιμένουν, δηλαδή, ανάμεσα στα άλλα, άτομα συγκροτημένα, που να έχουν αφομοιώσει τις γενικές θεωρητικές και πρακτικές έννοιες που διδάχθηκαν, μέχρι το σημείο που να μπορούν να τις εφαρμόσουν, να τις προσαρμόσουν στις εκάστοτε συνθήκες, που θα συναντήσουν, να τις συνδυάσουν, να τις επεκτείνουν και να τις χρησιμοποιήσουν ως πρώτη ύλη για τη σύλληψη νέων και πρωτότυπων σχε-

δίων δράσης της επιχείρησης, στο σύνολό της ή σε ορισμένα της τμήματα.

Και είναι, πέρα για πέρα, αλήθεια ότι η ποιότητα αυτή εμφανίζει διαχρονικά κάποιες πλευρές επιδείνωσης, που όμως πιστεύω ότι είναι πιο πολυσύνθετες, από όσο συνήθως τους αναγνωρίζεται, και γι' αυτό και η αντιμετώπισή τους, με μέτρα πετυχημένα, είναι πολύ πιο δύσκολη από ο,τι γενικά είναι παραδεκτό.

Υπάρχει μια βαθεία κρίση στα ελληνικά πανεπιστήμια, που διαρκεί πάνω από δέκα χρόνια τώρα, και που έχοντας χάσει την ένταση των αρχικών της φάσεων, φαίνεται ήδη να εισχωρεί στο βάθος των εκπαιδευτικών θεσμών. Με την υπόθεση ότι, οποιαδήποτε μορφή κρίσης δεν είναι αδικαιολόγητη ή, ακόμη, αντιμετώπισιμη αν προηγούμενα δεν θεραπευθεί το αίτιο που την έχει προκαλέσει, πιστεύω πως δεν οδηγούν πουθενά οι απλές Ολιβερές διαπιστώσεις, ότι «οι φοιτητές μας δεν ενδιαφέρονται πια για τα μαθήματά τους», «δεν παρακολουθούν τις παραδόσεις και τα φροντιστήρια», «έχουν αποκτήσει συνήθειες ξένες προς τη φοιτητική ιδιότητα», «εμφανίζονται κομματικοποιημένοι» κ.ο.κ. Όλα αυτά είναι δυστυχώς αλήθεια, όμως, δεν αντιμετωπίζονται με ευχολόγια. Αν, πράγματι, το γενεσιουργό τους αίτιο πρέπει να αναζητηθεί στην, επί πολλές δεκαετίες, διατήρηση αναλλοίωτων και, κατά σημαντικό τμήμα, απαρχαιωμένων θεσμών και πανεπιστημιακής νομοθεσίας, που γαλούχισαν λανθάνουσες αντιδράσεις, οι οποίες θέριεψαν την κατάλληλη στιγμή, τότε μπορεί να δικαιολογηθούν οι ελπίδες, πως χάρη στην εφαρμογή του νόμου - πλαισίου θα πραγματοποιηθεί με τον καιρό κάποια νέα ισοροπία, σε υψηλότερο σημείο από το παλιό.

Όμως, στο σημείο αυτό τα παράπονα των επιχειρήσεων είναι πέρα για πέρα δικαιολογημένα, γιατί με το μέσο επίπεδο αποφοίτων ελληνικών οικονομικών σχολών, μπορούν να πραγματοποιούν ολοένα λιγότερους στόχους, και ολοένα όχι τόσο ικανοποιητικά, όσο στο παρελθόν. Γιατί, κάθε καινούργια φουρνιά αποφοίτων, κατά τα τελευταία δέκα χρόνια, έχει ακούσει μικρότερο αριθμό ωρών διδασκαλίας και φροντιστηριακών ασκήσεων, σε σύγκριση με τις προηγούμενες, είτε γιατί αυτές δεν πραγματοποιήθηκαν, λόγω «ανωτέρας βίας», είτε γιατί οι ίδιοι βρήκαν περιττό να τις παρακολουθήσουν, ή και για τα δύο· γιατί, ακόμη, κάθε νέα φουρνιά αποφοίτων έχει κατά τεκμήριο μελετήσει και προβληματισθεί λιγότερο, πάνω στις έννοιες των διδασκομένων μαθημάτων, έχει επιδείξει σαφή αδιαφορία για να ασχοληθεί με τη συγγραφή κάποιας επιστημονικής μελέτης, εκτός αν η τελευταία συνδυάζεται με την απαλλαγή από τις εξετάσεις και, γενικά, έχει δείξει με όλους τους τρόπους, ότι οι σπουδές, αν και συναγωνίστηκε σκληρά για να πετύχει την είσοδο σε μια ανώτατη σχολή, αντιμετωπίζονται από τον φοιτητή ως «φύγε κακό απ' τα μάτια μου».

Το δεύτερο, λοιπόν, συμπέρασμά μας είναι ότι οι επιχειρήσεις εξυπηρε-

τούν, ολοένα, λιγότερο ικανοποιητικά τους γενικότερους στόχους τους, λόγω χειροτέρευσης της μέσης στάθμης των αποφοίτων οικονομικών σχολών, που προσλαμβάνονται απ' αυτές. Γι' αυτό και προσπαθούν να αντιδράσουν, προτιμώντας αποφοίτους μεταπτυχιακών τμημάτων, άτομα με προηγούμενη επιχειρηματική εμπειρία, άτομα που έκαναν τις σπουδές τους στην αλλοδαπή κ.ά., δηλαδή, οι επιχειρήσεις, στην πραγματικότητα, ανεβάζουν το επίπεδο των απαιτήσεών τους, προκειμένου να εξασφαλίσουν την παροχή των ίδιων, με πριν, υπηρεσιών από τους νεοπρολαμβανόμενους.

Και, τέλος, πριν κλείσω αυτό το τμήμα της ομιλίας, που αναφέρεται στο πρόβλημα της εκπαίδευσης οικονομικών στελεχών, και πριν επιχειρήσω να διερευνήσω τις πιθανές κατευθύνσεις κάποιων λύσεων, πιστεύω πως θα έπρεπε να ασχοληθούμε και με ένα τρίτο ερώτημα, δηλαδή,

3. Πώς αντιμετωπίζουν οι σπουδαστές οικονομικών σχολών το ρόλο τους, μέσα στην οικονομία, ύστερα από την αποφοίτησή τους; Τι αναμένουν, ή τι ελπίζουν να βρουν στον επαγγελματικό τομέα και τι είναι πρόθυμοι να του προσφέρουν;

Προσπαθώντας να απαντήσουμε σ' αυτό το δύσκολο και πολυσύνθετο ερώτημα, αναγκαστικά, οδηγούμαστε και πάλι στην κρίση, που περνούν τα ΑΕΙ, όπως, και σε συμπεράσματα, που είναι απαισιόδοξα για το μέλλον της οικονομίας, αν οι ίδιες τάσεις συνεχιστούν και στο μέλλον. Και πιο συγκεκριμένα φαίνεται να υπάρχει μια αντίφαση και ένα διευρυνόμενο αγεφύρωτο χάσμα, ανάμεσα στη συμπεριφορά των σπουδαστών και αποφοίτων οικονομικών σχολών, από τη μια μεριά, και στα συμφέροντά τους, όπως και στο συμφέρον της οικονομίας, από την άλλη. Δηλαδή, οι σπουδαστές οικονομικών σχολών, αν και επιδιώξή τους δεν μπορεί παρά να είναι η καλύτερη δυνατή επαγγελματική τους αποκατάσταση, εντούτοις, με την αδιαφορία τους για αφομοίωση γνώσεων, με τις συχνά αρνητικές τους ενέργειες, σχετικά με την ομαλή διεξαγωγή του χρόνου σπουδών τους, εμφανίζονται ότι επιθυμούν να περιορίσουν οι ίδιοι τις αρχικές τους δυνατότητες για ικανοποιητική επαγγελματική αποκατάσταση, συμπεριφορά εντελώς παράλογη.

Χωρίς να μπορώ να δώσω μια και μοναδική εξήγηση της πολύ σοβαρής αυτής αντίφασης, πιστεύω όμως πως χρειάζεται να κάνω μια αναφορά σε ορισμένους συσχετισμούς, που είναι ως ένα σημείο σε θέση να δικαιολογήσουν αυτή την αντίφαση.

Και πρώτα-πρώτα, οι απόφοιτοι που προορίζονται για τον ιδιωτικό, και ειδικότερα το βιομηχανικό τομέα, έστω και αν δεν στρέφονται, γενικά, εναντίον της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, αναπότρεπτα τους έχουν δημιουργηθεί ισχυρές αμφιβολίες, σχετικά με το ρόλο των βιομηχάνων στην ελληνική οικονομία και, πιο συγκεκριμένα, με την πέρα για πέρα διαπιστωμένη πια

απροθυμία τους για τη διενέργεια παραγωγικών επενδύσεων, έστω κι αν η κατά κανόνα εύκολη και άνετη εξασφάλιση τραπεζικών πιστώσεων μετατοπίζει τις σχετικές θυσίες από τους δικούς τους ώμους στο κοινωνικό σύνολο.

Κατά δεύτερο λόγο, θα ήθελα να αναφερθώ στην εντελώς απροσδιόριστη μορφή συνάρτησης ανάμεσα στη λήψη ενός πτυχίου οικονομικής σχολής και στη δυνατότητα εξασφάλισης απασχόλησης. Με το αυξανόμενο ποσοστό ανεργίας, ιδιαίτερα ανάμεσα στους πτυχιούχους νέους, δεν είναι πια δυνατό να επιχειρηθεί οποιοδήποτε είδος υπόσχεσης προς αυτούς, όπως: «να έχετε ένα πτυχίο, για να μη παραμείνετε άνεργοι», ή, ακόμη, «όσο περισσότερες θεωρητικές και πρακτικές γνώσεις συσσωρεύετε, τόσο αυξάνετε τις πιθανότητες να αποκατασταθείτε επαγγελματικά». Και, βέβαια, στο σημείο αυτό προβάλλει κάποιο άλλο σοβαρό ερώτημα που βρίσκεται σε σχέση συμπλήρωσης με το αμέσως προηγούμενο: «υπάρχει ή θα έπρεπε να υπάρχει κάποια σχέση ανάμεσα στην πραγματοποίηση ανώτερων σπουδών και στην επαγγελματική αποκατάσταση των αποφοίτων»; Με άλλα λόγια, η οικονομική (ή και άλλη) μόρφωση μπορεί να εκληφθεί ως αυτοσκοπός, ή αντίθετα αυτή συνδέεται, αναγκαστικά, με την εξάσκηση του αντίστοιχου επαγγέλματος; Η απάντηση, και πάλι, στα παραπάνω ερωτήματα, ούτε απλή φαίνεται να είναι, ούτε προς μία και μοναδική κατεύθυνση. Και ιδού μερικές προσπάθειες για μια τέτοια απάντηση:

—Όταν η ανώτατη εκπαίδευση είναι κρατική, θα ήταν παράλογο, καταρχήν, να υποθεθεί ότι το κράτος υποβάλλει το κοινωνικό σύνολο σε εξαιρετικά σημαντικές θυσίες, οι οποίες δεν έχουν αντίκρυσμα· θα έπρεπε, επομένως, να γίνει αποδεκτή η ύπαρξη θετικής συνάρτησης ανάμεσα στη μόρφωση και στον επαγγελματισμό· όμως, μια τέτοια απόλυτη παραδοχή αυτής της συνάρτησης θα οδηγήσει, αναγκαστικά, σε πρόσθετη αντίφαση, του πώς και γιατί, δηλαδή, η πολιτεία είναι ολοένα λιγότερο σε θέση να εξασφαλίσει απασχόληση στους πτυχιούχους της, και όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά και, λίγο ή πολύ, σε όλες τις σύγχρονες καπιταλιστικές οικονομίες· και βέβαια, δεν προσφέρει αρκετή παρηγοριά η διαπίστωση ότι ο καπιταλισμός ωριμάζοντας, έχει ολοένα μειούμενες ανάγκες σε εργατικό δυναμικό και επομένως οι οποιοσδήποτε προσπάθειες για επίτευξη πλήρους απασχόλησης δεν μπορούν να τελεσφορήσουν.

—Μια παράλληλη προσπάθεια απάντησης στο παραπάνω πολυσύνθετο ερώτημα θα μπορούσε ακόμη να είναι η ακόλουθη: «για να υπάρξει, πράγματι, σχέση ανάμεσα στην ανώτατη εκπαίδευση και στην επαγγελματική αποκατάσταση, θα έπρεπε να είχε προϋπάρξει ένας αυστηρός επαγγελματικός προγραμματισμός, ο οποίος να συνδέει, για τα επόμενα χρόνια, με όσο γίνεται μεγαλύτερη ακρίβεια, τις ανάγκες της οικονομίας σε διάφορες ειδικότητες»· ανάλογα με τις ανάγκες αυτές, παρούσες και προβλεπόμενες, όπως αυτές

διαγράφονται, βραχυχρόνια και μακροχρόνια, στο πρόγραμμα οικονομικής ανάπτυξης, θα έπρεπε να προσδιορίζεται και ο αριθμός των εισακτέων, σε κάθε ΑΕΙ· όμως, η επιτυχία του επαγγελματικού προγραμματισμού και προσανατολισμού, με το παραπάνω περιεχόμενο, είναι εξαιρετικά δύσκολη, αν όχι αδύνατη· ακόμη, τα πολύ πιθανά σφάλματα, κατά την κατάρτισή του, έχουν μακροχρόνιες συνέπειες, που δεν είναι δυνατό να αντιμετωπισθούν, εκ των υστέρων, εξαιτίας όλων αυτών των δυσκολιών, αλλά και επειδή δεν έχει, πουθενά, απόλυτα ξεκαθαρίσει αν υπάρχει συνάρτηση, και αν ναι τι είδους, ανάμεσα στην ανώτατη εκπαίδευση και την επαγγελματική αποκατάσταση, δεν έχει γενικευθεί ο επαγγελματικός προγραμματισμός, σε σχέση με τον αριθμό των εισακτέων, στις διάφορες ανώτατες σχολές.

—Μια πρόσθετη, και για εδώ τελευταία, προσπάθεια ν' απαντηθεί το παραπάνω πολυδιάστατο ερώτημα θα μπορούσε να στραφεί προς την αξιοποίηση των όσων πρεσβεύει η θεωρία της προσφοράς και της ζήτησης· έστω, δηλαδή, και χωρίς επαγγελματικό προγραμματισμό ή άλλης φύσης κρατικό παρεμβατισμό, αναφορικά με τον αριθμό των εισακτέων στα ΑΕΙ, οι ανάγκες της οικονομίας, σε διάφορες ειδικότητες, εξισορροπεί τελικά τη ζήτηση με την προσφορά τους, με την έννοια ότι οι υποψήφιοι θα στρέφονται προς τις ειδικότητες, για τις οποίες η αγορά εργασίας εμφανίζει ανισορροπία της τάξης, ζήτηση μεγαλύτερη της προσφοράς, ενώ θα αποστρέφονται από τις ειδικότητες, που στην αγορά εργασίας εμφανίζουν ανισορροπία της μορφής, προσφορά μεγαλύτερη της ζήτησης· ο νόμος, όμως, της προσφοράς και ζήτησης, για πάρα πολλούς λόγους, δεν λειτουργεί απρόσκοπτα στις σύγχρονες οικονομίες· αν εξαιρέσουμε ολιγάριθμες περιπτώσεις, ειδικά για την ελληνική οικονομία, όπως, ανάμεσα σε άλλες, την πρόσφατη στροφή προτίμησης πολλών νέων κοριτσιών προς την ειδικότητα της νηπιαγωγού, όπου πράγματι η ζήτηση είναι μεγαλύτερη της προσφοράς τους, αντίθετα, ο νόμος της προσφοράς και ζήτησης δε φαίνεται να επαληθεύεται, σε ο,τι έχει σχέση με τον αριθμό των εισακτέων στο σύνολο των ΑΕΙ της χώρας· σ' αυτά, ο αριθμός τους είναι, σε όλες σχεδόν τις σχολές, πολλαπλάσιος των αντίστοιχων αναγκών της οικονομίας, όπως και των απορροφητικών δυνατοτήτων της σε εργατικό δυναμικό· η κατάσταση αυτή προϋπήρχε της επιδείνωσης του προβλήματος της ανεργίας, μπορεί να ερμηνευθεί από την έντονη επιθυμία των Ελλήνων να εξασφαλίσουν ένα δίπλωμα ανώτατης σχολής, το οποίο δεν είναι διατεθειμένοι να ανταλλάξουν με ένα δίπλωμα μέσης τεχνικής σχολής, έστω κι αν μ' αυτό το τελευταίο συνδυάζεται και η υπόσχεση της άμεσης επαγγελματικής αποκατάστασης· η πραγματικότητα αυτή αποδεικνύει πέρα για πέρα ότι ο νόμος της προσφοράς και ζήτησης εργασίας δεν επηρεάζει γενικά τις προτιμήσεις των Ελλήνων, για ανώτατη εκπαίδευση· ότι, ακόμη, η ανώτατη εκπαίδευση εμφανίζεται, κάτω από το πρίσμα αυτό, ανεξάρτητη από την οποιαδήποτε επαγγελματική

αποκατάσταση, και τελικά, σαν αυτοσκοπός· ότι, τέλος, η πολιτεία για όλους αυτούς τους λόγους δεν μπορεί να θεσμοθετήσει ισχυρούς περιορισμούς στον αριθμό των εισακτέων, στα διάφορα ΑΕΙ· γιατί, κάτι τέτοιο, χωρίς να μπορεί να ενθαρρύνει τη στροφή των υποψηφίων προς τη μέση τεχνική εκπαίδευση, απλά τους στερεί από ένα δικαίωμα, που πιστεύουν ότι τους ανήκει, και που μπορεί να μεταφρασθεί ως το κλειδί προς την κοινωνική άνοδο, χάρη στο πτυχίο μιας ανώτατης σχολής.

II. Ποιες είναι οι λύσεις;

Επέμεινα, αρκετά, στις διάφορες πτυχές, που κατά τη γνώμη μου εμφανίζει το πρόβλημα της «εκπαίδευσης οικονομικών στελεχών», χωρίς φυσικά και να μπορέσω να το εξαντλήσω. Πρόθεσή μου, πάντως, ήταν να υπογραμμίσω, πως η υφή του δεν είναι τόσο απλοϊκή, όσο συχνά εμφανίζεται, αλλά αντίθετα είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με το επίπεδο ανάπτυξης, κυρίως όμως με τις πολυάριθμες ιδιομορφίες της ελληνικής οικονομίας. Γι' αυτό, και οι λύσεις αυτού του προβλήματος δεν είναι δυνατό να αναζητηθούν μεμονωμένες και εκτός του γενικότερου περιγύρου της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας. Γι' αυτό, αν και μερικές λύσεις φαντάζουν απλές και αυταπόδεικτες, αν ενταχθούν, εντούτοις, σ' ένα ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο, όπου και ανήκουν, παύουν να είναι εφαρμόσιμες. Ας δούμε, όμως, μερικές απ' αυτές τις λύσεις:

1. Βραχυχρόνιες λύσεις

α) Περιορισμός του αριθμού των εισακτέων

Ένας δραστικός περιορισμός του αριθμού των εισακτέων, στις οικονομικές σχολές, είναι βέβαιο πως θα είχε εξαιρετικά ευνοϊκά αποτελέσματα, και στην ποιότητα της εκπαίδευσής τους, αλλά και στη βελτίωση της γενικότερης νοοτροπίας, με την οποία αντιμετωπίζονται οι σπουδές. Ένας τέτοιος περιορισμός, εξάλλου, θα είχε ευτυχείς συνέπειες και αναφορικά με τις σχέσεις προσφοράς και ζήτησης εργασίας, μεταξύ των οικονομολόγων. Και, όμως, αυτό δεν φαίνεται να μπορεί, προς το παρόν, να αποφασισθεί από την πολιτεία... Όχι μόνο η παρούσα κυβέρνηση, αλλά και οι όποιες κυβερνήσεις των δέκα τουλάχιστον επόμενων ετών δε θα είναι σε θέση να πάρουν και να υλοποιήσουν μια τέτοια απόφαση. Κάτι τέτοιο θα είναι δυνατό μόνο όταν οι γενικότερες οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις στην Ελλάδα περιορίσουν τη σπουδαιότητα του πανεπιστημιακού διπλώματος στα φυσιολογικά του όρια· το απαλλάξουν, δηλαδή, σταδιακά από το εξωπραγματικό τμήμα της σημασίας που αποδίδεται σ' αυτό. Γι' αυτό, και στην τελευταία συνεδρίαση

του ΣΑΠ, οι Πρυτάνεις όλων των ΑΕΙ της χώρας, αν και γνώριζαν άριστα και, κατά τεκμήριο, καλύτερα απ' οποιονδήποτε άλλο τις τεράστιες δυσκολίες του μεγάλου αριθμού εισακτέων, αν και ένας-ένας ξεχωριστά είχαν ζητήσει, επανειλημμένα, τον περιορισμό των εισακτέων για το δικό τους ΑΕΙ, εντούτοις συμφώνησαν ομόφωνα, πως δεν είναι δυνατός, προς το παρόν, αυτός ο περιορισμός, και πως και φέτος ο αριθμός των εισακτέων δε θα είναι κατώτερος του περισυνού. Κι αυτό, γιατί η απόφαση περιορισμού του αριθμού τους δεν θα σήμαινε και περιορισμό του αριθμού Ελλήνων φοιτητών· θα σήμαινε, αντίθετα, ανάλογη αύξηση του ήδη απαγορευτικά υψηλού αριθμού Ελλήνων φοιτητών σε Πανεπιστήμια της αλλοδαπής, με παράλληλη ενίσχυση των δυσμενών συνεπειών της αφαίμαξης σε συνάλλαγμα και της εξάρτησης από το εξωτερικό.

β) Μεταπτυχιακές σπουδές

Οι μεταπτυχιακές οικονομικές σπουδές, όταν εξετάζονται οι συνέπειές τους βραχυχρόνια, όπως εδώ τώρα, κινδυνεύουν να χάσουν ένα τμήμα της αποτελεσματικότητάς τους, με την έννοια ότι οι απόφοιτοί τους απλά θα κληθούν να υποκαταστήσουν τους νυν απόφοιτους των ΑΕΙ, επειδή η ποιότητα εκπαίδευσης των τελευταίων έχει πολύ χειροτερεύσει, και δεν είναι πια σε θέση να ικανοποιεί τις ανάγκες των επιχειρήσεων και της οικονομίας.

Μια τέτοια θεώρηση του προβλήματος των οικονομικών μεταπτυχιακών σπουδών, στον τόπο μας, κινδυνεύει ουσιαστικά να καταργήσει τις αναμενόμενες συνέπειες από την ίδρυση μεταπτυχιακών τμημάτων στην Ελλάδα, πράγμα εξαιρετικά σοβαρό για το μέλλον· κινδυνεύει, ακόμη, να οδηγήσει σε ελιτισμό, στα πλαίσια της ανώτατης εκπαίδευσης, αν χρειασθεί να περιορισθεί ο αριθμός των εισακτέων σ' αυτά, πράγμα που θα πρέπει να θεωρηθεί σίγουρο.

Παρά τους πολύ σημαντικούς αυτούς κινδύνους, η γενίκευση των μεταπτυχιακών τμημάτων, στην Ελλάδα, είναι σε θέση, εφόσον μια τέτοια επιλογή θεωρηθεί ως πολιτικά σκόπιμη, να προσφέρει, βραχυχρόνια, κάποια ανακούφιση στο αδιέξοδο του προβλήματος της εκπαίδευσης οικονομικών στελεχών.

Χάρη στις μεταπτυχιακές οικονομικές σπουδές, οι επιχειρήσεις θα είναι σε θέση να εξασφαλίσουν τις ειδικότητες που τους χρειάζονται, όπως και τη στάθμη εκπαίδευσης που επιθυμούν.

γ) Άλλες μεμονωμένες προσπάθειες

Πολύ συνοπτικά, στα πλαίσια των βραχυχρόνιων λύσεων, στο πρόβλημα που εδώ εξετάζουμε, θα αναφερθώ σε μεμονωμένες προσπάθειες εκπαίδευσης, μετεκπαίδευσης και εκσυγχρονισμού της εκπαίδευσης οικονομικών στελεχών, οι οποίες αναλαμβάνονται από διάφορους οργανισμούς ή κέντρα, όπως

είναι το ΕΛΚΕΠΑ, η ΑΤΕ, η ΕΕΔΕ, η ISEC κ.τ.λ. Από μια άποψη, παρόμοιες προσπάθειες αποβλέπουν στη μερική υποκατάσταση της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης και εξειδίκευσης. Οπωσδήποτε, είναι πολύ δύσκολο να αξιολογηθεί ο βαθμός και η φύση της γενικότερης συνεισφοράς τους και πιο συγκεκριμένα:

- οι επιπτώσεις αυτών των προσπαθειών επάνω στην ανεργία,
- το αν, έτσι, ενισχύεται κυρίως η στροφή προς νέες ή προς παραδοσιακές ιδέες,
- το αν, χάρη στις προσπάθειες αυτές, εξυπηρετούνται καλύτερα οι επιχειρήσεις.

Θα ριψοκινδυνεύσω τη διατύπωση ενός συμπεράσματος με όλες, φυσικά, τις απαραίτητες επιφυλάξεις, που δικαιολογούνται από την έλλειψη προηγούμενης σχετικής μελέτης, όπως και από το γεγονός της εξαιρετικά μικρής έκτασης των μακροοικονομικών αποτελεσμάτων παρόμοιων προσπαθειών. Με τη σκέψη ότι όλες αυτές οι προσπάθειες δεν εντάσσονται σε κάποιο ευρύτερο προγραμματισμό, με προδιαγεγραμμένους βραχυχρόνιους στόχους, αλλά αντίθετα εμφανίζονται ανοργάνωτες και φαίνεται να επιδιώκουν την εξυπηρέτηση αναγκών, όπως αυτές προβάλλουν κάτω από την επίδραση εντυπώσεων της στιγμής, πιστεύω ότι δικαιολογείται η άποψη, πως το αποφασιστικότερο αποτέλεσμα τους είναι η προσωρινή ανακούφιση των ανέργων, χάρη στην καθημερινή επιδότηση των σπουδαστών.

2. Μακροχρόνιες λύσεις

Όλες οι μακροχρόνιες λύσεις, στο πρόβλημα της εκπαίδευσης οικονομικών στελεχών, αυτές που τελικά μπορούν να επιφέρουν αποφασιστικά και μόνιμα αποτελέσματα, συνδέονται άρρηκτα με τις εξελίξεις της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας, με την έννοια ότι είναι αδύνατο να υλοποιηθούν μόνες, αν δεν στηριχθούν στην παράλληλη πορεία αυτών των τελευταίων διαρθρωτικών μεταβολών. Η διαπίστωση αυτή, πάνω απ' όλα, σημαίνει πως η κριτική εναντίον της εκπαίδευσης οικονομικών στελεχών, έστω κι αν είναι σωστή, είναι όμως στείρα, αν δεν παίρνει υπόψη της την παραπάνω αυτή αλήθεια.

Στις μακροχρόνιες, λοιπόν, λύσεις ανήκουν ανάμεσα σε άλλες και οι ακόλουθες:

- α) Ο περιορισμός του αριθμού των εισακτέων στις ανώτατες οικονομικές σχολές

Ο στόχος αυτός θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί παράλληλα με την οικονομική και κοινωνική ωρίμανση, η οποία:

—θα περιορίσει τη σημασία του πτυχίου ανώτατης σχολής στις πραγματικές του διαστάσεις,

—θα ανατιμήσει τη σημασία της μέσης τεχνικής εκπαίδευσης,

—θα κλείσει ακόμη περισσότερο την ψαλλίδα ανάμεσα στις αμοιβές πανεπιστημιακών και τεχνικών,

—θα διασκεδάσει τις κοινωνικές ανησυχίες όσων, ως τότε, απέβλεπαν σε κοινωνική καταξίωση, μέσω ενός πτυχίου ανώτατης σχολής.

β) Η συγκέντρωση των δυνάμεων των οικονομικών σχολών (το πέρας του κατακερματισμού τους)

Είναι, ακόμη, ξεκάθαρο πως οι οικονομικές σχολές χρειάζεται να οργανωθούν και να ανασυγκροτηθούν, με βάση την εκπλήρωση των στόχων τους, κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Πρέπει, δηλαδή, καταρχήν, να παύσει αυτός ο κατακερματισμός δυνάμεων και στόχων, που εμφανίζεται τώρα με την ύπαρξη πολλών ανωτάτων οικονομικών σχολών, στην ίδια πόλη, και να πραγματοποιηθεί η συγκέντρωσή τους, κάτω από κοινή διοίκηση και κοινό πρόγραμμα, που να εξυπηρετεί τις ανάγκες της οικονομίας. Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια θα ενθαρρυνθεί και η οριοθέτηση εκείνων των ειδικοτήτων, από άποψη ποιότητας και αριθμού, από τις οποίες θα έχει ανάγκη η οικονομία.

γ) Η σταδιακή ενίσχυση της σημασίας της βιομηχανίας

Χάρη σ' αυτήν, οι στόχοι των επιμέρους επιχειρήσεων θα γίνουν σαφείς και συγκεκριμένοι και θα είναι σε θέση να συντονίζονται με τους αντίστοιχους του προγράμματος της οικονομίας. Μέσα σε τέτοια πλαίσια θα διευκολυνθεί ο επαγγελματικός προγραμματισμός οικονομικών στελεχών, μέσα σε μεσοπρόθεσμη ή πιο μακροχρόνια περίοδο, κατά ειδικότητες. Μέσα σ' αυτά, ακόμη, τα πλαίσια θα εξαφανισθεί η παράλογη τωρινή αντίθεση, ανάμεσα στα συμφέροντα των επιχειρήσεων και των υποψηφίων οικονομικών τους στελεχών..., με την απαραίτητη, όμως, προϋπόθεση πως και οι επιχειρηματίες θα θελήσουν ή θα μπορέσουν να παίξουν το ρόλο τους, μέσα στην ελληνική οικονομία, που είναι η συνεχής επέκταση της παραγωγικής της βάσης, χάρη στη διενέργεια επενδύσεων.

δ) Το πέρας της κρίσης στα Πανεπιστήμια

Παράλληλα θα έρθει και το τέλος της κρίσης στα Πανεπιστήμια, που άρχισε μετά την πτώση της δικτατορίας και συνεχίζεται ως σήμερα. Το τέλος της κρίσης θα σημάνει, όταν τα θετικά αποτελέσματα της εφαρμογής του νό-

μου-πλαisiού για τα ΑΕΙ σταθεροποιηθούν, περιορίζοντας στο ελάχιστο δυνατό τα οποιαδήποτε αρνητικά, και εξασφαλίζοντας, χάρη στις διάφανες πια διαδικασίες, τις διαρκείς προϋποθέσεις μιας αμοιβαίας εμπιστοσύνης ανάμεσα σε διδάσκοντες και διδασκόμενους, όπως και ανάμεσα στις διάφορες βαθμίδες διδασκόντων.

Θα προχωρήσω στην εξαγωγή κάποιων γενικών συμπερασμάτων, που θεωρώ αρκετά σημαντικά, χωρίς βέβαια και να έχω ολοκληρώσει την εξέταση του θέματος που μου ανατέθηκε· κάτι τέτοιο αποδείχθηκε έργο αδύνατο, γιατί δεν είναι τόσο απλοϊκό όσο εκ πρώτης όψης δίνει την εντύπωση, αλλά αντίθετα πολύπλευρο και πολύπλοκο. Κι αν υπάρχει κάποια μικρή συμβολή μου στην όλη προσπάθεια διερεύνησης αυτού του προβλήματος, αυτή βρίσκεται ακριβώς στην προειδοποίηση της ανάγκης αποφυγής μιας απλοϊκής αντιμετώπισής του.

Ως γενικά συμπεράσματα προτείνω τα ακόλουθα:

1. Το επίπεδο της οικονομικής εκπαίδευσης είναι συνάρτηση του βαθμού εκβιομηχάνισης. Έτσι, δεν πρέπει να εκπλήσσει η σχετική κατάσταση στην Ελλάδα.

2. Με την επικρατούσα κατάσταση θα ήταν πέρα για πέρα παράλογη η στροφή της ανώτατης οικονομικής εκπαίδευσης προς μεγαλύτερη εξειδίκευση· μια τέτοια στροφή θα επιδείνωνε την ανεργία.

3. Η κατανόηση των επιμέρους προβλημάτων και των ανεπαρειών της εκπαίδευσης οικονομικών στελεχών είναι ανάγκη να επιχειρηθεί στα πλαίσια των σοβαρών αντιφάσεων, που ειδικότερα αναφέρονται στον αμφισβητούμενο ρόλο των Ελλήνων βιομηχάνων και που άμεσα συνδέονται με την ανεπαρκή βιομηχανική ανάπτυξη.

4. Ο νόμος της προσφοράς και ζήτησης δε φαίνεται να έχει εφαρμογή στην Ελλάδα, αναφορικά με την επιθυμία εισόδου στα ΑΕΙ, όπου ο αριθμός είναι πολλαπλάσιος των αντίστοιχων απορροφητικών ικανοτήτων της οικονομίας. Έτσι, η ανώτατη εκπαίδευση εμφανίζεται ανεξάρτητη από την οποιαδήποτε επαγγελματική αποκατάσταση.

5. Η κρίση που επικρατεί στα ΑΕΙ της Ελλάδας είναι βαθειά και χρόνια και είναι, πιθανότατα, το αποτέλεσμα της τεχνητής διατήρησης ανελαστικών θεσμών και νομοθεσίας στα Πανεπιστήμια επί πολλές δεκαετίες.

6. Θα πρέπει να διακριθούν οι δυνατές λύσεις στο πρόβλημα της εκπαίδευσης οικονομικών στελεχών, στο βραχυχρόνιο και πιο μακροχρόνιο διάστημα. Το ορόσημο αυτής της διάκρισης είναι η δυνατότητα δραστικού περιορισμού των εισακτέων στα ΑΕΙ, που θα εξαρτηθεί από την κοινωνική και οικονομική ωρίμανση του γενικότερου θεσμικού πλαισίου.